

КОНСУЛЬТАЦІЇ

ПРАВОПИС ЗАГОЛОВКІВ

У журналі «Українська мова і література в школі», № 9 за 1989 р. була надрукована консультація «Чи потрібна крапка після заголовків?» В ній розглянуті випадки, що стосуються

найпростіших способів озаглавлення, а також сформульоване найзагальніше правило: після заголовка крапка не ставиться. Консультацію продовжимо поясненням цього правила.

Крапку в шкільному навчанні розглядають як пунктуаційний знак, що засвідчує кінець речення. Дана кваліфікація крапки виправдана в синтаксисі, але з погляду текстотворення вона потребує кілька доповнень: крапка у творі найчастіше виступає знаком, що розділяє однопорядкові одиниці тексту, наприклад попереднє речення від наступного.

Заголовок як текстотворча одиниця не є реченням, хоч формально схожа на нього або на яку-небудь його частину:

(Народна творчість та етнографія, 1993, № 4, с. 23);

Коли педагогічний такт порушується

(І. О. Синиця, Педагогічний такт і майстерність учителя, К.: Рад. шк. — 1981. — С. 13);

Педагогічний такт — спеціальне уміння

(Там же, с. 31);

Все бачити, а не все помічати

(Там же, с. 87);

Садівник не ламає дерев

(Там же, с. 119).

Синтаксична структура першого заголовка нагадує називне речення, другий заголовок схожий на підрядну частину складного речення, третій — на речення з іменним складеним присудком, четвертий — на інфінітивне речення, п'ятий — на просте двоскладне речення. Але в заголовку відзначена подібність стосується всього-на-всього внутрішньої синтаксичної форми вираження граматичних зв'язків між словами. У творі і речення, і заголовки виступають не синтаксичними, а текстотворчими одиницями. Тут їх структура і функції розходяться.

Зміст речень як одиниць тексту завжди вужчий, ніж зміст заголовка, і в переважній більшості випадків сприймається як залежний від попереднього або наступного контексту. Зміст заголовка, хоч семантично й прив'язаний до підзаголовкового тексту, але ця прив'язка ставить у змістову залежність підзаголовковий текст, а заголовок, як правило, наділений змістом з невідповідною семантикою.

Розрізняють заголовки за стилями і жанрами: в художніх (напр., проза, поезія, драматургія), науково-популярних і публіцистичних творах, наукових монографіях, брошурах, статтях; підручниках і посібниках (шкільних, вузівських, для виробничих сфер).

Інша основа, а отже, й інше представлення заголовків цілого твору, його глав, розділів, підрозділів, параграфів, абзаців: ще інше оформлення заголовків як назв рубрик, підрубрик, колонок у збірниках, журналах, газетах: як найменування таблиць, графіків, діаграм тощо.

Проте сформульоване на початку консультації правило про невживання крапки після заголовків ніде не порушується.

Розрізняються одинарні, спарені або здвоєні, строєні заголовки із простою та ускладненою текстотворчою структурою.

У художніх творах переважають *прості одинарні заголовки*. Синтаксичною будовою вони не виходять за межі одного речення, а текстотворчими особливостями співвідносяться тільки з одним підзаголовковим текстовим блоком (неподілим на глави твором, однією главою, одним розділом, одним параграфом). Простими одинарними заголовками, наприклад, користувався М. Коцюбинський при називанні своїх творів:

**На крилах пісні
Для загального добра**

У підручниках та посібниках поряд з простими одинарними трапляються *ускладнені одинарні заголовки*:

ФОНЕТИКА. ОРФОЕПІЯ. ФОНОЛОГІЯ

(Сучасна українська мова, К.: Либідь, — 1991. — С. 9).

Цим ускладненим підручковим заголовком названо розділ, в якому характеризуються особливості звукового мовлення та його опису в науковій літературі. Розділ, на перший погляд, доцільніше було б озаглавити простим одинарним заголовком з приблизно таким узагальненим змістом: «Звукова природа мови». Але, як здається, авторів підручника цікавила не стільки узагальнююча, скільки поєднуюча заголовкова семантика. В наведеному прикладі заголовок складається фактично з назв трьох параграфів розділу: параграфа, в якому йдеться про фонетичні особливості сучасної української літературної мови (він на своєму місці озаглавлений одним словом — **Фонетика**, с. 11), параграфа із простим одинарним заголовком **Орфоепія**, сформульованим на 29 сторінці, та параграфа із заголовком **Фонологія**, розміщеним на с. 35.

Що це не єдиний і не поодинокий випадок, наведемо ще хоча б один приклад.

ОСНОВИ ЦИТОЛОГІЇ. ОБМІН РЕЧОВИН І ПЕРЕТВОРЕННЯ ЕНЕРГІЇ. РОЗМНОЖЕННЯ ТА ІНДИВІДУАЛЬНИЙ РОЗВИТОК ОРГАНІЗМІВ

(Біологія, ч. 1. Завдання та тексти. Посібник-довідник для вступників до вищих навчальних закладів із спеціальності «Біологія», К.: Генеза. — 1993. — С. 8).

Ми зіткнулися з ситуацією, коли правило про вживання крапки після заголовків розв'язується не цілком однозначно. По-перше, крапка, яку в школі звикли сприймати як позначення завершеної думки, в ускладнених заголовках міститься не в їх кінці, а всередині. По-друге, синтаксично одна і та сама

структура при очолюванні параграфу виступає без крапки, а в ускладненому заголовкові вона вимагає після себе крапку.

Причина тут у текстотвірчій однопорядковості, яку параграфові заголовки набувають при перенесенні в ускладнений заголовок розділу.

У наукових працях і в підручниках текст здебільшого поділено на глави, розділи, параграфи, підпараграфи тощо. Твір при цьому складається з кількох глав, глава — з кількох розділів, розділ — з кількох параграфів. Кожен рівень поділу вимагає особливого оформлення підзаголовкової частини відповідних текстових блоків та особливого вираження заголовків.

Підзаголовковий текст може (хоч і не обов'язково) починатися з узагальненої характеристики або вступних міркувань, і тільки після цього йде поділ на дрібніші озаглавлені текстові блоки.

В такому разі підзаголовковим текстом стоїть одинарний заголовок:

ТРУДОВИЙ КОЛЕКТИВ ЯК ОБ'ЄКТ УПРАВЛІННЯ

/ Я. В. Крушельницька, Соціально-психологічні основи управління, К.: Вид-во політ. літератури України, 1979.— С. 6./

СПЕЦИФІКА ІНДИВІДУАЛЬНОЇ ТВОРЧОСТІ

(О. Клепиков, Творчість: істина, краса, благо, К., Знання, 1991.— С. 21).

Якщо вступний підзаголовковий текст відсутній, то на його початку опиняються два заголовки: заголовок, яким, наприклад, очолено розділ, і заголовок першого параграфа цього ж розділу. Обидва вони оформляються як самостійні з нового рядка і в кінці без крапки. Далі такі заголовки будемо називати *здвоєними*:

З ІСТОРІЇ ВІКОВОЇ ПСИХОЛОГІЇ — заголовок розділу

Зародження ідеї вікового розвитку психіки — заголовок параграфа

(Г. С. Костюк, Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості, К.: Рад. шк., 1989.— С. 476);
або *строєними*:

Г. СКОВОРОДА — заголовок глави

ПОПЕРЕДНИКИ. СУЧАСНИКИ — заголовок розділу

Про формування та еволюцію світогляду — заголовок параграфа

(І. В. Іваньо, Філософія і стиль мислення Г. Сковороди, К.: Наук. думка, 1983. С. 18).

В публікаціях звичайно заголовки глав представлені більшими й темнішими літерами, ніж заголовки розділів, що належать главі. Заголовки розділів значно крупніші або темніші від заголовків параграфів. За змістом заголовки глав узагальнені або стосуються ширших проблем, ніж заголовки розділів, а останні завжди узагальненіші від заголовків параграфа:

МАШИНОБУДУВАННЯ І МЕТАЛООБРОБКА — заголовок розділу;

Виробництво енергетичного та електротехнічного устаткування — заголовок параграфа.

(Народне господарство України 1979 р. Статистичний щорічник, К.: Техніка, 1980.—С. 100).

Інколи у здвоєних і строєних заголовках даються уточнення або для підзаголовка відводиться спеціальне місце в тексті:

Керівництво процесами пам'яті у навчанні — підзаголовок

Розділ IV. — уточнення

ПАМ'ЯТЬ І НАВЧАННЯ — заголовок основний текст

(Психологія навчання, редактор Б. Ф. Баєв, К.: Рад. шк., 1972.—С. 41)

Після наведеного типу уточнень ставиться крапка, бо вони разом із основною частиною заголовка належать до однопорядкових одиниць тексту.

Подібні до розглянутих здвоєних та строєних заголовків способи озаглавлення статей в наукових і публіцистичних журналах та збірниках. Але їх подібність чисто формальна, а по суті озаглавлення статей поєднує *заголовок з підзаголовком*:

СПОВНА ВИКОРИСТАТИ НАУКОВИЙ ПОТЕНЦІАЛ — заголовок

Інформаційне повідомлення про загальні збори членів Української академії аграрних наук — підзаголовок

(Вісник аграрної науки, 1994, № 1, с. 3).

Підзаголовки часто беруться в дужки. Вони можуть розташовуватися в окремому рядку:

«МИСЛЬ НЕ ПОВИННА ВМЕРТИ»

(Штрихи до портрета Романа Іваничука)

(Українська мова і література в школі, № 5 за 1989 р., с. 8).

і можуть продовжувати рядок, в якому закінчується заголовок:

ПРІОРИТЕТИ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРАЦІ (Концептуальні основи відтворення аграрія в системі ринкових відносин)

(Вісник аграрної науки, №1 за 1994., с. 21).

Після підзаголовків як і після заголовків крапка не ставиться.

Різниця між здвоєнням чи строєнням різнотипних заголовків, з одного боку, та поєднанням заголовка з підзаголовком — з другого, полягає в їх відмінній текстотвірчій функції: заголовок меншого текстового блоку звучує межі теми, названої у заголовку більшого текстового блоку:

Розділ III. ПСИХОЛОГІЯ ВИХОВАННЯ

§ 1. Сутність та завдання психології виховання

(Педагогічна психологія за ред. П. М. Прокопійенко і Д. Ф. Ніколенка, К.: Вища шк., 1991,—С. 50).

Зміст підзаголовка може бути й ширшим від заголовкового, але повинен мати семантику уточнення аспекту заголовкової теми:

Роль печінки великої рогатої худоби в обміні цукру і лактату при гострому експериментальному отруєнні нітратами

(дані ангістомії)

(Наукове забезпечення агропромислового комплексу УРСР. Тези доповідей республіканської науково-практичної конференції, ч. I, Біла церква, 1990 р., с. 55).

Інкони у здвоєних і строєних заголовках трапляються ще й підзаголовки:

ГОСПОДАРСЬКО-ФІНАНСОВІ ПИТАННЯ — заголовок глави;

ПРИМІЩЕННЯ, ДІЛЯНКА, ОБЛАДНАННЯ ДОШКІЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ — заголовок розділу;

Санітарні правила влаштування і утримання дитячих дошкільних закладів — заголовок параграфа;

(дитячі ясла, дитячі садки, дитячі ясла-садки) — підзаголовок

(Довідник дошкільного працівника (керівні матеріали). Упорядники — Л. Ф. Венжик, А. Таранова, К.: Рад. шк., 1980.—С. 224).

Розглянуті приклади дають змогу сформулювати такі рекомендації про правопис заголовків у творах учнів:

1. Між заголовком і основним текстом твору треба пропускати порожній рядок, тобто робити просвіт.
2. Одинарні заголовки підкреслювати однією рискою, яка відповідає в публікаціях темнішому набору заголовкових літер, ніж у підзаголовковому тексті.
3. Заголовок розташовувати посередині так, щоб він займав приблизно половину довжини рядка основного тексту твору. Багатослівний заголовок розбивають на частини, сцентровані одна під одною в кількох рядках.
4. Рядкові просвіти робляться між усіма типами здвоєних та строєних заголовків, а також між останнім заголовком і основним текстом твору. Перший заголовок підкреслюється двома прямими рисками, другий — однією прямою рискою, а третій — однією хвилястою рискою.
5. Уточнення, що вказують на номер розділу чи параграфа, подаються перед або над заголовком, а між ними (як однопорядковими частинами) ставиться крапка.
6. Між заголовком і підзаголовком рядковий просвіт не обов'язковий, але він обов'язковий після підзаголовка.

МАРІЯ ПЕЩАК,

доктор філологічних наук, професор,
зав. відділом лінгвістики Українського
мовно-інформаційного фонду
Національної академії наук України